
This is the **published version** of the article:

Aranyó Giné, Bernat; Puy i Juanico, Josep, dir. Mujeres Libres : eina d'emancipació femenina. Reflexió historiogràfica i estat de la qüestió. 2017. 30 pag. (803 Grau en Història)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/239868>

under the terms of the license

*Mujeres Libres: eina
d'emancipació femenina.
Reflexió historiogràfica i estat de la
qüestió.*

*Freedom Of Women: Tool female
emancipation. Historical reflection.*

Fotografia d'una reunió de l'agrupació Mujeres Libres de Barcelona / Pérez de Rozas

Treball de Fi de Grau d'Història

Bernat Aranyó Giné

Tutor: Josep Puy Juanico

Curs: 2016-2017

Facultat de Filosofia i Lletres

Universitat Autònoma de Barcelona

Abstract

El present treball està dedicat a analitzar i comparar - amb profunditat – totes les fonts bibliogràfiques existents fins al moment, respecte el col·lectiu, Mujeres Libres. Tanmateix, a partir de les investigacions realitzades fins a dia d'avui, s'analitza en aquest estudi; l'estat de la qüestió a nivell historiogràfic, i quins camps d'estudi queden per desenvolupar, respecte aquest col·lectiu. D'altra banda, també es fa una aproximació detallada, de tota la documentació existent de l'agrupació femenina als diferents arxius. És per tant, un balanç de tot allò investigat, i del que encara queden interrogants.

In This project I analyze and compare, in great detail, every single bibliographical source about the organization, Freedom For Women (Mujeres Libres). However, based on the research done heretofore, I've analyzed in this study: what is sought in the historiographical field, and which fields of study are to develop, regarding the organization. Also, I do a detailed study of all the existing documentation of the women organization.

In conclusion, it's a general analysis of everything that has been investigated, where there are still unanswered questions.

Índex

1. Introducció.....	p.4-10
1.1 Les dones i la II República.....	p.4-5
1.2 Quan, com i per què es crea Mujeres Libres?.....	p.6-8
1.3 Objectius i finalitats del treball.....	p.8-10
2. Estat de la qüestió i tractament que li ha donat la historiografia.....	p.10-13
3. Fonts historiogràfiques. Fonts secundàries principals.....	p.13-15
4. El que conservem i el que s'ha escrit a dia d'avui.....	p.15-20
4.1 Reflexió clàssica.....	p.15-19
4.2 Reflexió contemporània.....	p.19-20
5. Conversa/entrevista amb la secretària general de cultura de la CNT: Sònia Turon.....	p.20-21
6. Conclusió.....	p.21-23
7. Bibliografia.....	p.24-26
8. Annexos.....	p.27-30

1.Introducció

1.1. Les dones i la II República

La República va permetre a les dones aconseguir algunes conquestes importants. Es van concedir a les dones drets civils, es va establir el divorci, es van abolir les distincions entre fills i filles legítims i naturals, es va aprovar la Llei de l'Assegurança de Maternitat i es van introduir millores en el sistema educatiu. Tot i això, durant la República encara la major part de les dones treballaven dins de la llar i sense cap remuneració.¹

La Constitució de la República espanyola, aprovada a finals del 1931, abolia els privilegis per raó de sexe i, en el seu article 36, reconeixia que dones i homes majors de vint-i-tres anys tenien els mateixos drets electorals. Reconeixement que en cap cas cal entendre com una gràcia, sinó com un dret reivindicat per les dones des de feia dècades. Nativitat Yarza i Planas va ser elegida alcaldessa de la població de Bellprat, i es convertia en la primera alcaldessa republicana. El programa amb què es presentà a les eleccions era: “Administració republicana, cultura laica i austeritat”².

La II República, malgrat la seva curta durada, es produïren algunes reformes o avenços significatius per a la població femenina. Entre d'altres cal esmentar el descens en les taxes de mortalitat, les raons del qual poden establir-se les millores sanitàries, així com la posada en marxa de les assegurances a les quals podien acollir-se les dones treballadores; la divulgació d'informació sobre control de natalitat; l'obertura de centres per a les dones, tot incloent-hi les prostitutes i les mares solteres; la protecció de la maternitat; el dret a vot que s'incorporà definitivament a la nova Constitució el 9 de desembre del 1931; la Llei de Divorci, la qual contemplava el divorci de comú acord entre ambdós cònjuges o per la petició d'un d'ells en adduir, entre d'altres, les següents causes: adulteri, bigàmia, desamparament de la família sense justificació, etc³.

És la circumstància de la guerra, la que mobilitza les consciències, perquè en els anys republicans previs; foren les reformes de l'Estat les que planaren el camí a les dones, sense pressió per part d'aquestes. Durant la Guerra Civil, les dues organitzacions femenines més importants són: la comunista, dins del Comité Nacional de Mujeres

¹ Fandos, Maite; *Les dones i la República 1931-1936*, Notes, núm. 18 (2003). *Raco.cat*

² Segura, Isabel; Exposició del Memorial Democràtic: *La lluita per l'oportunitat de viure. Les dones durant la segona República, la guerra, el franquisme i la construcció de la democràcia*. Col·lecció Eines de Memòria, núm. 4, Barcelona 2010.

³ Cabaleiro, Julia; *L'activitat femenina a Molins de Rei: les dones durant la Guerra Civil*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003. P.30.

Contra la Guerra y el Fascismo, secció delegada del Comitè Mundial, i creada el 1933; i l'anarquista, agrupada en torn a l'organització Mujeres Libres. Ambdues organitzacions actuaren d'acord amb les forces polítiques en que s'inscrivien⁴.

Convé senyalar, a l'hora de fer balanç, que durant la II República, tot i el discurs estatal que predicava modernitat, democràcia i llibertat, quan aquest és projectava directament en l'àmbit femení, solia ser prudent i fins i tot ambigu; i tot i així trobava "el fre de les mentalitats populars o de les oposicions polítiques". Per això, podem dir que "el context republicà- i més tard bèl·lic- possibilità les condicions necessàries, però no suficients en allò relatiu a una àmplia i profunda transformació de les relacions de gènere, no tant en l'àmbit públic sinó en allò privat, quotidià i íntim"⁵.

Tanmateix, la revolució es mostrà incapaç de canviar completament les relacions de gènere. No s'eliminà els impediments quotidians per la plena participació de les dones en la vida política i social: els cafès i els bars seguien essent espais masculins; inclús a plena llum del dia les dones havien de fer front a l'assetjament sexual als carrers i en els mitjans de transport públic. La Generalitat, per exemple, utilitzava imatges sexualitzades de la dona per la mobilització dels homes a les milícies⁶.

Per tant, podem afirmar que l'arribada de la República suposà un conjunt de millores polítiques i legislatives vers la situació de la dona. Es van crear escoles, es va garantir la feina i es va projectar un programa jurídic que ampliava la capacitat de la dona en moltes esferes de la seva vida quotidiana. Si bé és això cert, no és menys cert que la legislació laboral continuava tenint fortes restriccions per a les dones i mantenia treballs específics per elles. L'anàlisi de la igualtat legal del projecte republicà des d'una perspectiva de gènere, ha possibilitat qüestionar la tradicional separació entre esfera pública i privada i la divisió entre espais polítics i domèstics. La lectura en clau de gènere de la ciutadania ha de considerar el problema de les dones no solament en contrast amb els homes, sinó també en relació amb la subordinació o dominació respecte als diferents grups socials. L'eradicació del designi republicà amb el desolador

⁴ Morcillo, Aurora; *El feminismo en España: dos siglos de historia*. Editorial Pablo Iglesias, Madrid 1988. P.61.

⁵ Gómez-Ferrer, Guadalupe; *Historia de las mujeres en España: siglos XIX y XX*. Arco Libros, 2011, Madrid. P.62-63.

⁶ Ealham, Chris; *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y conflicto 1898-1937*. Alianza Editorial, Madrid, 2005. P. 296-297.

panorama que tindrà lloc a partir de 1936, porta amb si nefastes conseqüències que, en el pla que hem analitzat, s'arrossegueu fins als nostres dies⁷.

1.2. Quan, com i per què es creà Mujeres Libres?

Mujeres Libres fou una organització femenina espanyola, d'orientació anarquista, que tingué el seu període d'actuació, de l'abril de 1936 al febrer de 1939. Comptà amb un nombre apreciable d'afiliades, unes 20.000, la major part obreres, amb nuclis a gran part del territori lleial a la República. El seu punt de partida es situa en la fusió del Grup Cultural Femení confederal de Barcelona amb el grup Mujeres Libres de Madrid⁸. El seu interès històric radica en el fet que el col·lectiu en qüestió, plantejà per primera vegada a Espanya, la problemàtica de la dona des d'una perspectiva de classe. És a dir, l'alliberació femenina des de la perspectiva de l'emancipació de la classe obrera, que podem denominar feminisme proletari. Fruit de la creixent consciència entre les dones anarquistes de la necessitat de tenir una organització específicament femenina. Les tres fundadores principals de l'organització foren: Lucía Sánchez Saornil, Mercedes Comaposada i Amparo Poch i Gascón. Es calcula que hi hagueren un total de 147 d'agrupacions a tot l'Estat. Catalunya fou el territori amb més agrupacions – un total de 40 - en diversos pobles i ciutats com: Igualada, Reus, Mataró, Tremp, Palamós, la Seu d'Urgell entre moltes d'altres, i sense tenir present les els nuclis de Barcelona (Sants, les Corts, Sant Andreu, Guinardó i Horta). En el primer Congrés Nacional del col·lectiu, que tingué lloc durant els dies 20 i següents d'agost de 1937, s'estructuraren les bases definitives de l'organització, dividides en: Agrupacions Locals, Provincials i Regionals, amb els seus consegüents: Comitès Provincials i Regionals. A nivell nacional, s'acordà la constitució d'un Comitè Nacional, al qual l'acompanyaria un Sub-Comitè Nacional. Aquest últim es constituí en sis Secretaries diferents: Secretaria General; Organització; Polític-Social; Economia i Treball; Propaganda Cultural i Premsa; i Assistència Social (Ajuda Moral al Combatent)⁹. L'organització considerà sempre com a finalitat primordial: l'alliberació de la dona, i en especial de la dona obrera, de la triple

⁷ Paz, Olga; *Aspiraciones y oportunidades de las mujeres en la Segunda República Española: el acceso a la inspección de trabajo*, IUSLabor 1/2015, Universitat Autònoma de Barcelona.

⁸ Íñiguez, Miguel; *Esbozo de una Enciclopedia histórica del anarquismo español*. Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid, 2001. P. 425.

⁹ Nash, Mary; *“Mujeres Libres”: España 1936 – 1939*, Tusquets Editor, Barcelona 1975. P.7- 17.

esclavitud que requeia sobre ella: esclavitud de la ignorància, esclavitud com a productora i esclavitud com a dona¹⁰.

Les necessitat d'enfrontar-se tant a la revolució com a la guerra; portà a Mujeres Libres a desenvolupar una sèrie de programes amb dos objectius separats però relacionats: capacitació, és a dir, la «preparació» de les dones per al compromís revolucionari, i captació, la seva incorporació activa al moviment llibertari¹¹. Organitzaren al llarg dels seus 4 anys d'existència, un munt d'activitats, tallers i col·loquis, que empenyeren a les militants llibertàries a empoderar-se.

“La lucha que sostenemos es dura y prolongada. Hoy más que nunca las mujeres debemos hacer aportación de cantos conocimientos poseemos. Ella exige, además de una fuerte voluntad, capacidad y preparación para desempeñar los diversos trabajos necesarios para ganar la guerra”.¹²

Combatre la ignorància, fre de tota evolució. Preparar a les joves companyes que encara no ho estiguessin, per posar-se al capdavant de les escoles bressol, així com de puericultores, infermeres pel front i la rereguarda, portar a terme una capacitació, en els seus pocs moments lliures, el els cursos de l'Instituto de Mujeres Libres i al Casal de la Dona Treballadora. En aquest últim es desenvolupava un treball de capacitació immediata de cara a la dona, amb les seves classes elementals: aprendre a llegir, escriure, nocions d'aritmètica, gramàtica i ciències naturals¹³. Una de les seves dirigents, Lucia Sanchez Soarnil, estava convençuda que la lluita de la dona era doble, doncs abrasava d'un banda l'aspecte social i, de l'altre, la necessitat de superar la seva pròpia condició d'inferioritat per raó del seu sexe. Diferia de Federica Montseny, la qual afirmava que no existia un problema específicament femení¹⁴.

Per tant, esdevingué una organització que tenia com a objectiu: emancipar a la dona de la triple esclavitud, fer del col·lectiu una força femenina conscient i responsable que actués com a avantguarda en el moviment revolucionari, i combatés la ignorància

¹⁰ Ídem, Estructuración. Finalidades (Folleto S.L.S.D.)

¹¹ A.Ackelsberg, Martha; *Mujeres Libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*, Virus, 1999. P. 177-179.

¹² ¡Mujeres! ¡Trabajadoras de Iberia! Còpia digital, col·lecció de Cartells del Pavelló de la República (UB); C-373. www.mdc.cbuc.cat

¹³ Berenguer, Sara; *Entre el sol y la tormenta. Revolución, guerra y exilio de una mujer libre*. L' Eixam Edicions S.L, 2004, Colección Roja y Negra. P. 199 (capítol IV).

¹⁴ Morillo, Aurora; *El feminismo en España: dos siglos de historia*. Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1988. P.62

capacitant les dones cultural i socialment, per mitjà de; classes elementals, conferències, xerrades, lectures comentades, projeccions cinematogràfiques, etc¹⁵.

Himne de Mujeres Libres (octubre del 1937)

“Puño en alto mujeres de Iberia
hacia horizontes preñados de luz
por rutas ardientes,
los pies en la tierra
la frente en lo azul.
Afirmando promesas de vida
desafiamos la tradición
modelemos la arcilla caliente
de un mundo que nace del dolor.
¡Qué el pasado se hunda en la nada!
¡qué nos importa el ayer!
Queremos escribir de nuevo
la palabra MUJER.
Puño en alto mujeres del mundo
hacia horizontes preñados de luz,
por rutas ardientes,
adelante, adelante,
de cara a la luz.”¹⁶

1.3. Objectius i finalitats del treball

En el present treball, titulat *Reflexió historiogràfica sobre Mujeres Libres*, pretenc narrar, contextualitzar i exposar en primer lloc, el tractament que la historiografia ha realitzat sobre el col·lectiu feminista llibertari, Mujeres Libres, i al mateix temps, valorar i analitzar si fins a dia d'avui, se li ha donat importància a l'agrupació i si s'ha fet un reconeixement, tant per part de les institucions, com dels diferents àmbits i col·lectius de memòria històrica. Tanmateix, degut al sistema patriarcal i capitalista, col·lectius llibertaris han estat força ocults en la historiografia i més encara si aquest

¹⁵ Aisa, Ferran; *La cultura anarquista a Catalunya*, Edicions de 1984, Barcelona, 2006. P. 309.

¹⁶ A.Ackelsberg, Martha; *Mujeres Libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*. Virus Editorial, 1999. P.8.

col·lectiu era únicament femení. Pocs treballs han tingut contingut i reflexió des de la perspectiva de gènere, i no ha estat fins fa pocs anys que s'ha volgut recuperar el llegat de moltes lluitadores que cercaven emancipar-se i equiparar-se en condició econòmica i social als homes, i al mateix temps, tenir els mateixos drets i oportunitats.

Al llarg d'aquests quatre anys de carrera, només he sentit comentar aquest col·lectiu en una assignatura: Història del gènere en el món contemporani, on he pogut adquirir un munt de coneixements i visions, que fins al moment no havia tingut la oportunitat de conèixer. Veure com en les pròpies aules universitàries, la història que s'explica majoritàriament és des de l'experiència i participació masculina deixant en un segon pla, el paper de les dones al llarg de la història. Un paper que fou vital i necessari en el desenvolupament i èxits de la Revolució Francesa, Americana i Russa, on probablement, si no hi haguessin participat, hagués fracassat.

La història de les dones és possiblement una de les més joves de les corrents historiogràfiques avui presents en l'àmbit acadèmic. No podia ser duna altra manera ja que tradicionalment la historiografia havia ignorat sistemàticament a les dones com a subjecte històric. En efecte, els estudis sobre les dones neixen en el període comprès entre les dos guerres mundials, en la primera gran expansió del moviment feminista, i tingué la seva consolidació en la dècada dels seixanta, assentant-se a través duna explosió de revistes especialitzades – *Feminist Studies*, *Feminish Review*, *Culture and Society*, *Cahiers Penélope*, *Memoria*, *Questions Feministes...*.- Estudis com els de Gerda Lerner, Renatha Briedenthal, Smith Rosenberg, i, posteriorment, Michelle Perrot, C. Segal Davis y Pomatta, han mostrar la necessitat d'escometre aquest treball relegat durant molt de temps a l'obscuritat i al silenci.¹⁷ Aquestes omissions, sens dubte, es deuen a una arrelada i androcèntrica concepció de la historiografia i per tant, de l'objecte d'aquesta mateixa historiografia. La dona ha estat invisibilitzada, ocultada i silenciada.

Cal parlar també, dels homes que, avançats al seu temps, reconeixien a la dona, no des de la desigualtat o discriminació, sinó en les mateixes condicions que l'home, com és

¹⁷ Ortega, Margarita; *Una reflexión sobre la historia de las mujeres en la edad moderna*, Norba 8-9. Revista de Historia, Cáceres, 1987-1988. P.159-168. Dialnet.

l'exemple de Polain de la Barre¹⁸. Molts d'aquests personatges han estat també silenciats per les seves paraules en favor dels drets de les dones.

El redescobriment i la reconstrucció del paper de la dona, és a dir, la seva inclusió en la complexitat de les relacions de context i processos socials, ha de suposar la superació d'estudis de "dones notables" i al mateix temps, la compressió global de gènere, incorporant a diferents estudis històrics l'orientació cap a la vida privada, emocions i actituds de la dona. Tanmateix, cal parlar de la invisibilitat de la dona en els conflictes bèl·lics tot i la seva important tasca.

Fins al segle XX, la participació de les dones en la guerra va ser excepcional i invisible. Serà a partir de la Primera Guerra Mundial quan les dones iniciïn la seva participació d'una forma més perceptible. Aquesta guerra va mobilitzar enormes exèrcits: uns 65 milions de soldats entre tots els contendents. Va provocar que la rereguarda quedés òrfena de mà d'obra i va caldre recórrer a la dona per mantenir la producció. A tall d'exemple, 430.000 dones franceses i 800.000 dones britàniques van passar de ser mestresses de casa a obreres assalariades i fins i tot, moltes de elles formen part de la pròpia guerra¹⁹.

Aquest estudi per tant, pretén analitzar amb profunditat la visió historiogràfica que s'ha fet sobre el col·lectiu Mujeres Libres, i com les diferents institucions espanyoles i catalanes han deixat en moltes ocasions, en l'oblit, la lluita incansable de les dones obreres de Catalunya i Espanya. Aquest treball és també, un reconeixement a totes les dones lluitadores que van participar activament en els processos d'emancipació femenina, com Mujeres Libres.

2. Estat de la qüestió i tractament que li ha donat la historiografia

Invisibilitat, silenci i oblit han acompanyat durant molt de temps a les dones republicanes, ocultes o semi-ocultes en la historiografia que s'ha anat construint a Espanya sobre aquesta matèria des de 1975 fins als nostres dies. Però tota regla té les seves excepcions. El llibre de Joaquín Romero Maura *La Rosa de Foc*, editat el 1975, va introduir, entre els seus innovadors i no sempre valorats enfocaments, algunes claus

¹⁸ Mora, Esther; *El paradigma género y mujeres en la historia del tiempo presente*, Revista Historia Autónoma, Núm. 2, Universitat de Múrcia, 19 de juny de 2013. P. 147.

¹⁹ Padilla, Garcíela (Universidad Complutense de Madrid) i Rodríguez, Javier (Universidad de Castilla-La Mancha); *La I Guerra Mundial en la retaguardia: la mujer protagonista*, Revistas Científicas Complutenses, Historia y Comunicación Social, Vol. 18, juny del 2013, Universidad Complutense de Madrid. P. 5-8.

per entendre el paper polític de les dones lerrouxistes, seguir la trajectòria de les Damas Rojas i les Damas Radicales i conèixer el lideratge d'algunes militants establertes al barceloní barri de Gràcia, encapçalades per l'escriptora Ángeles López de Ayala. Paral·lelament a la publicació d'aquest treball, des de l'àmbit de coneixement lligat a la llavors emergent Història de les dones, transitat entre altres pioneres per Rosa María Capel, Mary Nash i la hispanista Geraldine Scanlon van començar a il·luminar aspectes inèdits de la Segona República i la Guerra Civil. En concret, els anàlisis sobre el sufragi femení, la participació de les dones en les lluites obreres i la trajectòria de Dones Antifeixistes i Mujeres Libres no només van obrir un camp inèdit sinó que van marcar el camí a seguir en les dècades següents²⁰. L'estudi de Mary Nash sobre l'agrupació Mujeres Libres intentà, per primera vegada, traçar la història d'aquesta organització establerta l'any 1936, els seus orígens, els seus textos, les seves relacions amb els sindicats de la CNT i els seus problemes amb les actituds dels afiliats masculins anarquistes. En el llibre, s'analitza també, el tema de la sexualitat i els plantejaments de; l'amor lliure, la llibertat sexual i la 'maternitat conscient', en un context de publicació – any 1977- en plena 'transició política', quan la història de les dones començava a tractar-se²¹.

Una altra hispanista, Vera Bianchi, es va interessar per l'estudi del grup de Mujeres Libres, encara que l'obra està escrita en alemany i lamentablement no s'ha traduït. Sobre l'actuació de dones anarquistes també apuntem el treball de Maria Assumpción Gómez del 2005, relacionant anarquisme i feminisme, així com el de Gina Herrmann en abordar a les dones de l'esquerra radical i el d'Helena Andrés Granel sobre Mujeres Libres i la construcció de la identitat femenina, tots dos del 2007. A més assenyallem el llibre d'Eulàlia Vega del 2010 sobre dones llibertàries, encara que també inclou el període franquista. Sobre la lluita de dones anarquistes destaquem la reedició el 2012 del llibre de Lola Iturbe, un clàssic, aparegut el 1974²², titulat *La mujer en la lucha social y en la guerra civil de España*. Iturbe afirma: «Mujeres Libres ayudaron a organizar las colectividades agrícolas y trabajaban en ellas con gran entusiasmo. Se cuidaron de repartir propaganda en los frentes de combate. Crearon múltiples guarderías. Su obra realizada en publicaciones fue también muy importante. Mercedes Comaposada, que fue

²⁰ Ramos, María Dolores; Historia de las mujeres y género. Una mirada a la época contemporánea*, Universitat de Màlaga, Revista de Historiografía 22, 2015, pp. 211-233. Dialnet.

²¹ Cleminson, Richard; *Anarquismo y sexualidad en España, 1900-1939*, Universidad de Cádiz, 2008. P.31.

²² Viñas, Ángel i Blanco, J.Andrés; *La Guerra Civil española, una visión bibliográfica*, Marcial Pons, Ebook.

el alma de la revista, escribiendo mucho, sin firmar nada, publicó el librito *Esquemas*; Amparo Poch, *Niños*; Etta Federn, *Mujeres de las revoluciones*; Lucía Sánchez Saornil, *Horas de revolución y Romancero de Mujeres Libres*²³». En relació amb la defensa de la causa feminista i la lluita política durant la República i la guerra destaca l'aproximació d'Aurora Morcillo del 2007²⁴. Maria Cruz Rubio Liniers i Maria del Rosario Ruiz Franco abordaren l'estudi de dos revistes femenines: *Mujeres libres* per part republicana i *Y. Revista para la mujer* per part franquista, per analitzar la participació i la ideologia de les dones en el conflicte²⁵.

Dins de l'àmbit d'estudi de l'anarquisme, la historiadora nord-americana Temma Kaplan havia editat alguns articles en la dècada dels setanta que, al estar publicats en anglès i fora de les nostres fronteres, tingueren una recepció difícil i tardana, només afavorida per l'aparició en mitjan nacionals de part dels estudis d'aquesta investigadora²⁶.

Des del punt de vista del temps estudiat, resulta evident que la investigació s'ha de bascular des de la cronologia més coneguda, II República i Guerra Civil, fins l'estudi dels orígens de la incorporació de la dona al moviment anarquista, agafant com a punt inicial, la inscripció en el primer internacionalisme de les pioneres, i apreciant la seva evolució posterior al compàs de la seqüència fundacional del moviment llibertari. Igualment, encara que existeixi un interès creixent per examinar quina ha estat la experiència de la guerra, de la repressió i l'exili²⁷, quedaria per situar la història més recent de les dones compromeses amb l'anarquisme.

En conclusió, trobem molts estudis i investigacions respecte el paper de la dona republicana durant la Guerra Civil, i també de la violència exercida sobre aquestes durant el conflicte bèl·lic. Quan parlem de dones anarquistes ja és més difícil trobar informació, i si cerques concretament el col·lectiu *Mujeres Libres*, encara trobes menys informació. No obstant, recentment la historiografia respecte les dones i el seu paper en els esdeveniments històrics està prenent cada vegada més força, i les investigacions poc

²³ Iturbe, Lola: *La mujer en la lucha social y en la guerra civil de España*, La Malatesta Editorial, Madrid 2012.

²⁴ Martínez, Ana; *Mujeres y Guerra Civil: un balance historiográfico*, Universidad Complutense de Madrid, 20/04/2014.

²⁵ Rubio Linares, M. C. i Ruiz Franco, M. R: *Presencia, participación e ideología de las mujeres en la Guerra Civil española a través de dos revistas: Mujeres libres e Y. Revista para la mujer*. ISBN 84-7426-623-8, 2003, P. 502-525.

²⁶ Kaplan, Temma; *Spanish Anarchism and Women's Liberation*, Journal of Contemporary History, vol. VI, 2, 1971, P.101-110.

²⁷ Mangini, Shirley; *Recuerdos de la resistencia. La voz de las mujeres en la guerra civil española*, Barcelona, Península, 1997.

a poc van augmentar. Realment, cal ben bé un estudi ampli i exhaustiu del col·lectiu en qüestió, malgrat les diferents investigacions i llibres elaborats fins al moment. Cal cercar més informació al respecte, i poc a poc s'anirà aconseguit a partir de la digitalització de la documentació que arxius, fundacions i ateneus disposen en els seus fons.

En general, ha estat poc freqüent que la historiografia sobre el moviment obrer a Espanya s'ocupés puntualment d'analitzar les connotacions de gènere inscrites en el devenir del seu pensament i de les seves pràctiques polítiques i sindicals.²⁸ A dia d'avui, encara queda pendent la qüestió de la masculinitat, els discursos sexuals dins de l'anarquisme i l'anàlisi de la construcció d'un camp on aquests temes podien ésser discutits. La falta de profunditat en els temes sexuals en la història de l'anarquisme espanyol, o la seva consideració com a qüestions connexes que no necessiten ni més ni major explicació que situar-les dins del marc de 'les dones' o del 'gènere', és sorprenent.²⁹

3. Fonts historiogràfiques. Fonts secundàries principals.

· *Mujeres Libres y feminismo en tiempos de cambio*, Madrid: Fundació d'Estudis Libertaris Anselmo Lorenzo i Fundació Andreu Nin, 2016.

El llibre recull les ponències que es van presentar a les Jornades "Mujeres Libres i feminisme en temps de canvi", que les fundacions Anselmo Lorenzo i Andreu Nin, van organitzar a l'Ateneu de Madrid l'octubre del 2015. L'objectiu de les mateixes era contribuir al coneixement i difusió de l'ideari que l'organització Mujeres Libres va sostenir durant els anys de la Revolució Espanyola (1936-1939), una organització que naixia a la calor de la revista del mateix nom, escrita només per dones, que a través de les seves pàgines va denunciar la precària situació en què es trobaven, no només per l'alt grau de marginació social en què vivien, sinó també per la complicitat del sistema patriarcal en el manteniment d'aquesta situació³⁰.

· Ackelsberg, Martha; *Mujeres Libres: El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*, Virus Editorial, Col·lecció Memòria, Barcelona 1999.

²⁸ Espigado, Gloria; *Las mujeres en el anarquismo español (1869-1939)*, Universidad de Cádiz. Ayer 45 (2002).

²⁹ Cleminson, Richard; *Anarquismo y sexualidad en España, 1900-1939*, Universidad de Cádiz, 2008. P.32.

³⁰ Librería de la Fundación Anselmo Lorenzo. Principal, Catàleg de la FAL: Història, Edicions de la FAL, www.Fal.cnt.es, juny del 2016, Javier Redondo.

Sobre la base d'un estudi rigorós i profund de les condicions socials i polítiques que van permetre el sorgiment d'un moviment emancipador de dones a l'Espanya revolucionària del 36, Martha Ackelsberg, professora de Ciències Polítiques a la Universitat d'Indiana, realitza una crònica dels esforços de Mujeres Libres per crear una organització constituïda per i per a dones de la classe treballadora, amb l'objectiu de preparar-les per ocupar el seu lloc en la revolució i en la nova societat que s'aproximava.

En la present obra s'analitzen a fons, les raons que van portar a un nombrós grup de dones de l'àmbit llibertari a la creació de Mujeres Libres -en contra de la voluntat de bona part dels homes i, fins i tot, d'algunes dones del Moviment Llibertari-; els problemes, temes de disputa i relacions que van mantenir amb aquest; i les seves discussions internes, objectius i funcionament. Però el que la fa especialment interessant és que no és simplement un estudi històric, sinó que, incidint especialment en l'anàlisi anarquista de les relacions de dominació i subordinació i en la centralitat que ocupa en aquest la noció de comunitat, Martha Ackelsberg planteja què pot aportar el discurs i l'experiència de Mujeres Libres a la teoria i lluita feminista contemporània³¹.

· Granel, Helena Andrés; *Mujeres Libres: emancipación femenina y revolución social*, Germinal, Revista de Estudios Libertarios. Nº 2, Madrid, octubre del 2006. Dialnet.

La historiadora Helena Andrés Granel ha estudiat en profunditat el moviment anarquista espanyol, i en concret el paper de les dones en aquest moviment. Ha escrit articles i llibres com: *Anarquismo y sexualidad*, *Discursos y experiencias femeninas en el anarquismo español: Mujeres Libres en la retaguardia oscense (1936-1938)*, *Queremos escribir de nuevo la palabra mujer: mujeres libres y la construcción de una nueva identidad femenina*, *Mujeres Libres: una lectura feminista* i *Mujeres libres: el problema sexual y la Revolución*. Com podem observar, s'ha especialitzat en el paper de la dona dins l'anarquisme i en el seu desenvolupament dins de les organitzacions. Tanmateix, tracta en totes les seves obres, de la sexualitat i l'amor lliure i les dificultats d'ambdues en un context patriarcal i capitalista, com és el període del 1936-1939.

· Vega, Eulàlia; *Pioneras y revolucionarias. Mujeres libertarias durante la República, la Guerra Civil y el Franquismo*. Icaria editorial, 2010.

³¹ Librería de la Fundación Anselmo Lorenzo. Principal, Catàleg de la FAL: Novel·la/Assaig www.Fal.cnt.es, novembre del 2008.

Eulàlia Vega, llicenciada en Història de l'Art i en Història moderna i contemporània per la Universitat de Barcelona, pretén donar visibilitat a les dones llibertàries que van viure en aquesta època històrica. Gràcies a una metodologia renovadora, que incorpora les fonts orals, s'ha pogut rescatar la memòria d'aquestes protagonistes per solucionar diverses qüestions encara no resoltes per la historiografia.

Les protagonistes d'aquest llibre van ser pioneres, perquè es van rebel·lar contra el paper subordinat que tenien en l'esfera pública i privada, passant a conquerir espais negats a les joves obreres fins al moment de la República i la Guerra Civil. Foren també revolucionàries; perquè van voler abolir les injustícies del sistema social i polític capitalista i perquè van dirigir la seva militància per construir un sistema igualitari en els àmbits; econòmic, social i de gènere³².

4. El que conservem i el que s'ha escrit a dia d'avui

En el següent punt, tractarem sobre la documentació original que disposem sobre el col·lectiu en qüestió, i per altra banda, analitzarem aquells articles i investigacions més recents. Per una banda farem una reflexió clàssica de tota aquella documentació original que disposem a casa nostra i on poder-la trobar. Per altre banda, la reflexió contemporània on pretenc dibuixar i narrar quins elements s'han emparat a l'hora d'enfocar els darrers treballs historiogràfics, i al mateix temps, com la historiografia més recent ho ha tractat.

4.1. Reflexió clàssica

En aquest apartat recollim i analitzem tot el material del que disposem fins a dia d'avui, als diferents arxius, biblioteques i fundacions.

1. Inventari Arxiu CNT (1936-1939) "Institut d'Història Social d'Amsterdam".

- Arxiu del Comitè Nacional CNT, Secció Defensa, Correspondència i informes: 1938. Informe d'algunes consideracions del Comitè Nacional de Mujeres Libres al Comitè Nacional de la CNT sobre la importància política d'aquella organització.
- Arxiu de la Solidaritat Internacional Antifeixista (SIA), Documents relatius al Moviment Llibertari. Amb dades sobre la SIA. 1938. A).Cartes, circulars i

³² Web oficial de la historiadora Eulàlia de Vega Masana. Biografia: <http://www.eulaliavegamasana.com>

correspondència amb CNT, FIJL, FAI, Mujeres Libres i altres sindicats i organitzacions. 1938. Correspondència del Consell Nacional SIA amb Mujeres Libres.

- Arxiu de la Confederació Regional del Treball de Catalunya, Cartes i circulars del Comité Nacional CNT i cartes/circulars de la Federació Nacional 'Mujeres Libres';
- Arxiu de la Federació Ibèrica de Joventuts Llibertàries (FIJL). Circulars i informes de la FIJL sobre l'estructura de l'organització, etc. Amb circulars i informes de la CNT, FAI, Mujeres Libres i altres. 1938.

2. Publicacions i edicions revista *Mujeres Libres*.

La revista *Mujeres Libres* va ser l'òrgan de difusió de les teories anarquistes que van desenvolupar Lucía Sánchez Saornil, Mercedes Comaposada Guillén i Amparo Poch i Gascón. L'objectiu educatiu principal de la revista consistia a captar les dones i després oferir-los una formació cultural i laboral per aconseguir l'emancipació de les obreres, ja que es consideraven esclaves de la ignorància, de la feina i de la seva condició sexual.

En el *Centro Documental de la Memoria Histórica (CDMH)* i a la *Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo (FAL)* es conserven tretze números de la revista *Mujeres Libres*. En total es van publicar tres-cents cinc textos. Entre aquests predominaven els centrats en qüestions de política i de guerra (32,45%); els seguien els escrits relacionats amb els problemes de les dones i el feminisme (20,98%); i després les recomanacions de llibres, les notícies de la revista i la promoció de les publicacions de *Mujeres Libres* (10,16%). Altres temes que es van tractar a la revista van ser el treball, especialment el dels pagesos i les col·lectivitats (9,50%); l'educació anarquista (7,86%); l'assistència social a la rereguarda (4,91%); els consells sobre la maternitat i puericultura, d'acord amb les teories neomalthusianes (3,27%); les crítiques a la religió enfront de la fe i l'esperança dipositada en un futur millor, que s'aconseguiria mitjançant la doctrina anarquista (2,95%); la sexualitat, que integrava la defensa de l'amor lliure i la lluita contra la prostitució (2,62%); així com altres seccions que tan sols es van mantenir en dos o tres nombres, com l'estètica, el cinema i l'art (2,62%), l'habitatge i l'esport (1,63%)³³. La revista, tractà temes relacionats amb la seva idiosincràsia, la qüestió femenina, l'educació dels infants, la maternitat conscient, el treball intel·lectual i manual de la dona, les reivindicacions de salari igualitari, l'alliberament de la

³³ Sánchez, Laura (Universitat Pontifícia de Salamanca) i Hernández, José Luis (Universitat de Valladolid); *La educación femenina en la revista Mujeres Libres*, Prensa pedagógica y patrimonio histórico educativo: contribuciones desde la Europa mediterránea e Iberoamérica / coord. por José María Hernández Díaz, 2013, ISBN 978-84-9012-329-4, P. 385-396. Dialnet.

prostitució, qüestions sexuals, l'ensenyament, la cultura, etc³⁴. Cal destacar també, al llarg de les publicacions, la lluita aferrissada de l'agrupació en contra de la prostitució i per la creació de sanatoris en què les treballadores sexuals poguessin allunyar-se d'aquesta explotació i començar una nova vida. Aquesta iniciativa no arribarà a concretar-se per la precipitació dels esdeveniments, sobretot després dels Fets de Maig del 1937³⁵. En resum, al llarg d'aquests més de 4 anys d'existència de la revista, el col·lectiu publicà centenars de textos i cartells divulgatius amb l'objectiu d'arribar a totes les dones anarquistes i al mateix temps, donar-los eines i instruments per empoderar-se

3. La Biblioteca Pavelló de la República (CRAI).

Es considera un dels arxius-biblioteca més importants del món sobre la Segona República, la Guerra Civil, l'exili, el franquisme i la transició espanyola. És un dels espais on més material gràfic de l'època hi podem trobar (des de cartells, octavetes, pamflets, exemplars de revistes, etc).

Documents en format llibre o revista: *Mujeres Libres* (d'Isabella Lorusso, Barcelona 2013), *Mujeres Libres: antología 2012* (Madrid CGT, 2012), *Aproximación a Mujeres Libres* (BCN, CMHD, DL 2008), "*Mujeres Libres*", *Barclona 1936: de mujeres invisibles a luchadoras libertarias* (Laura Ruiz Eugenio, Universitat de Barcelona, 2004), *Mujeres Libres: el anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres* (Martha A. Ackelsberg, 1999), *Mujeres Libres: luchadoras libertarias Conchita Liaño* (Fundación Anselmo Lorenzo, 1999, Madrid), *Mujeres Libres: España 1936-1939* (selecció i pròleg de Mary Nash, Barcelona, 1975), *Lucía Sánchez Saornil: poeta, periodista y fundadora de Mujeres Libres* (Lucía Sánchez Saornil, Madrid, La Malatesta, 2014), *Anarcofeminismo en España: la revista Mujeres Libres antes de la Guerra Civil* (Jesús Montero, Madrid, Fundación Anselmo Lorenzo, 2003), *Hablan las mujeres de Roca* (Barcelona: Agrupación de Mujeres Lbres, 1976), *La composición literaria infantil: escuela primaria* (Carmen Conde, publicacions de Mujeres Libres, 1937), *Niño* (Amparo Poch y Gascón, Barcelona: publicacions de Mujeres Libres 1937), *Horas de revolución* (Lucía Sánchez Soarnil, Barcelona: publicacions de Mujeres Libres 1937), *Esquemas* (Mercedes Comaposada, Berclona: publicacions de Mujeres Libres 1937), *Mujeres Libres: portavoz de la Federación Mujeres Libres de España en*

³⁴ Aisa, Ferran; *La cultura anarquista a Catalunya*, Edicions de 1984, Barcelona, 2006. P.307-312.

³⁵ Giovanni, C.Catini; *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939). 2. Una revolució en plena guerra*. Volum II. Edicions 62, Barcelona, 2005. *La Dona entre la guerra i la revolució*, P.94-99.

Exilio (novembre de 1964), *Actividades de la Federación Mujeres Libres* (Mujeres Libres), *Mujeres Libres* (Barcelona: publicacions de Mujeres Libres, revista, 1936).

Cartells: en el Pavelló hi podem trobar 13 cartells del col·lectiu en qüestió (tots ells consultables mitjançant el web del Pavelló. Als Annexos n'hi ha adjuntat diversos).

4. Trencadís

A l'espai web de la Diputació de Barcelona: Trencadís (Fons locals digitalitzats. Xarxa de biblioteques municipals) no hi he trobat cap referència respecte el tema d'estudi.

5. Arca

Tanmateix, al web ARCA (Arxiu de Revistes Catalanes Antigues) tampoc he trobat cap document que en parli o esmenti el col·lectiu en qüestió.

6. Ateneu Enciclopèdic Popular.

Hi podem trobar materials de l'època (exemplars de: cartells, octavetes, revistes, etc. i treballs de la catedràtica Martha A. Ackelsberg. A continuació detallem la documentació de la que disposa l'Ateneu: **Catàleg** – República 1931-1939, *Libros, folletos y documentos*, elaborat per Manel Aisa: **1. MUJERES LIBRES:** Documentación varia 1936/39, **2. MUJERES LIBRES:** Estatutos Federación Mujeres Libres V, 1937, PP.4. **3. POCH Y GASTÓN,** Amparo: "niño". Publicaciones Mujeres Libres, Avant. **Catàleg** – *Octavillas*, Agrupación de "Mujeres Libres". “¡Hombres al frente y mujeres a trabajar sin descanso en la retaguardia!”. s/f. 1937 (Octaveta en sobre).

Biblioteca Hemeroteca i Arxiu del AEP /CDHS – **Prensa: revistes, diaris, butlletins, circulars, etc.**

- Dossier Mujeres Libres, València 21, 1977, nº 1 (el divorcio) 305.
- Mujeres Libres, Barcelona, 1937 nº s/d nº8-10, EE-3.
- Mujeres Libres, Portavoz de la Federación Mujeres Libres de España en exilio. Londres. 25, 1964 nº 1, 1965 nº 2,4-6, 1966 nº7, 1967 nº 11,12,14,15, 1968 nº 17,18, 1969 nº19-21, 1970, nº 22-25, 1971 nº 26-28, 1972 nº29-33, 1973 nº 34,35, 1974 nº 37-39, 1975 nº 40-44, 1976, nº 45-47, C.043.
- Mujeres Libres, Zurich 29, 1976 nº (1936-1937), nº (portada Cipriano Mera) C.078.
- Mujeres Libres, Barcelona, 34, 1977 nº 1-3, 1978 nº 4,5, C.164.
- Mujeres Libres, Begles France, 1992 nº 0 C.741.

- Rosa de Fuego, Órgano de expresión de Mujeres Libres de Cataluña, Prat de Llobregat, Barcelona: 2000 n ° 6,7, 10, 11, 2001 n° 14, 15, 2004 n° 22, 23, 2005 n° 25 C.843.
- AAVV. Aproximación a Mujeres Libres Ed. CMHD – Memorial Democràtic Barcelona 2008 269 pàg. Ref. 23060 BD-6(31).
- AAVV. Les dones del 36. Un silenci convertit en paraula. 1997. Ed Dones del 36 Barcelona, 2006 Pág.185 Ref. 22156 BA-7(17).

7. Fundació Anselmo Lorenzo

A la Fundació de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, després de posar-m'hi en contacte, podem afirmar que també hi tenen un bon grapat de bibliografia i documentació al respecte. A més a més, coneixen a grans trets, la documentació que hi ha del col·lectiu a les diferents institucions tan espanyoles com estrangeres.

A la biblioteca de la FAL hi podem trobar: *Respuesta penal a la violencia familiar: estudio sobre el tratamiento judicial de los procedimientos seguidos por malos tratos a la mujeres en el ámbito doméstico de la Comunidad de Madrid* (Madrid, Consejo de la Mujer, 1999), *Mujeres Libres, luchadoras y libertarias* (Madrid, Fundació Anselmo Lorenzo, 1999), *Las mujeres en la ciudad: libro blanco para una concepción del entorno habitado desde el punto de vista del género* (Ana Bofill Leví, Consejo de la Mujer, 1998), *Anarcofeminismo en España: la revista Mujeres Libres antes de la guerra civil* (Jesús Maria Montero, Fundació Anselmo Lorenzo, 2003)³⁶.

4.2 Reflexió contemporània

Les darreres investigacions i anàlisis han anat enfocades sobretot en l'àmbit testimonial. S'han cercat algunes de les seves principals protagonistes i s'han elaborat; o bé biografies, o s'han agrupat diverses entrevistes, amb les quals han narrat l'estructura i organització del col·lectiu. Tanmateix, també s'han analitzat i comentat les diverses edicions de la revista, i dels seus respectius cartells divulgatius. I és que; gràcies a les campanyes divulgatives de l'organització, permeteren arribar a milers de dones amb un missatge clar i contundent: obtenir coneixements amb l'objectiu de combatre el feixisme i emprendre el camí de la revolució.

³⁶ Biblioteca de la Fundació Anselmo Lorenzo (www.fal.cnt.es)

A dia d'avui però, encara cal un estudi detallat i en profunditat de l'incidència de Mujeres Libres al llarg del seu període d'existència. Tanmateix, cal una aproximació rigorosa als diferents nuclis locals, a dia d'avui sense estudiar, per acabar d'entendre l'estructura i organització del col·lectiu a nivell local. Més detalls del dia a dia de l'organització, i de la seva penetració i extensió arreu del territori, en només 4 anys.

5. Conversa/entrevista amb la secretària general de cultura de la CNT: Sònia Turon

El dimarts 21 de març, em vaig reunir a l'Ateneu Barcelonès amb la secretaria general de cultura de la CNT: Sònia Turon, militant llibertària fins a la medul·la. Li vaig exposar el meu objecte d'estudi respecte Mujeres Libres, i l'orientació del meu TFG.

Volia saber el seu punt de vista com a militant anarquista, respecte com s'ha tractat i estudiat el col·lectiu feminista llibertari. Al preguntar-li què en sabem i quina documentació tenim a dia d'avui sobre el tema en qüestió em respongué: *Hi ha una gran dispersió de documentació que no sabem on es troba. De fet, de 20.000 militants només en coneixem amb noms i cognoms, a 25. Moltes de les militants s'exiliaren i moltes ho van fer amb la documentació al damunt. És probable que molta documentació es trobi en arxius francesos o hagi desaparegut. De fet, la destrucció o pèrdua de documents ens porten a parlar de l'aixecament militar franquista, on moltes institucions, col·lectius i persones a títol individual es veieren obligades a cremar i destruir tota la documentació que els pogués comprometre. N'és un exemple Santa Coloma de Gramanet, on el secretari de l'Ajuntament cremà documentació abans de l'entrada de les tropes franquistes.*

Mentre profunditzàvem i xerràvem de tot el que ens queda de Mujeres Libres, ens tocà parlar del tracte que n'havia fet la historiografia. Ràpidament contestà amb una afirmació molt contundent: *Mujeres Libres han estat oblidades per la historiografia per triple partida: per ser dones, lluitadores i anarquistes. D'altra banda, sempre es parla de víctimes republicanes i gairebé mai, de víctimes llibertàries. Tanmateix, la pròpia arxivística omet, sense voler-ho, la visió/perspectiva de gènere, com per exemple les insurreccions de les dones i mares contra les lleves (on no apareix catalogat com a tal, sinó com a lleves i prou).* Ens trobem en un context, on segons Turon, la historiografia del gènere s'ha tornat a posar damunt la taula. El concepte feminisme ha tingut una

evolució al llarg de la història i ho argumenta de la següent manera: *Mujeres Libres no es considerava una organització feminista, perquè en aquell context s'associava al moviment sufragista burgès d'Anglaterra. A dia d'avui, el concepte ha adquirit noves connotacions associades a la lluita contra el masclisme, el patriarcat i el capitalisme. D'altra banda, cal parlar també de l'apropiació dels nous partits polítics vers alguns fets històrics. Apropiar-se de fets històrics per fer-ne política i al mateix temps, treure'n rendiment electoral.*

Finalment, després d'hora i mitja de conversa, va acabar dient que no cal mitificar-les, com s'està fent, ja que la seva història és tan potent i interessant, que no necessita més. Ja per concloure, em va comentar que les darrers investigacions apuntaven que el col·lectiu va tenir un programa de ràdio a Barcelona. De fet, he pogut comprovar a través del Portal de Archivos Españoles, que en el Centro Documental de la Memoria Histórica, dins de la Delegación Nacional de Servicios Documentales de la Presidencia del Gobierno, hi ha l'existència d'emissions de ràdio dedicades a l'agrupació Mujeres Libres. Inclou: una xerrada d'Hortensia Portals, una retall titulat "Exèrcit del poble"; dues fulles de la revista Mujeres Libres amb l'article "Elogi de l'amor lliure", d'Amparo Poch i Gascón i un retall titulat "Dones d'Espanya"; una retall amb el poema "Romanç de la vida", passió i mort d'Encarnación Giménez, "la bugadera de Guadalmedina", de Lucía Sánchez Saornil; un full amb el poema "Madrid, Madrid, el meu Madrid!", de Lucía Sánchez Saornil; una conferència titulada "Cultura i Dones Lliures", de Maria Teresa Hernández i altres sense títol.

6. Conclusió

Al llarg d'aquest petit estudi he pogut comprovar de primera mà, la quantitat d'interrogants que encara hi ha a dia d'avui respecte el col·lectiu i la seva metodologia. Com hem vist anteriorment, sí que hi ha obres dedicades única i exclusivament a l'agrupació femenina i a la seva organització diària, però gairebé totes parteixen dels testimonis entrevistats i de la memòria oral. Cal per tant, una investigació amb profunditat, que incideixi en la recerca de documentació històrica. És cert, que hi ha recollits els testimonis orals d'algunes de les militants de l'organització anarquista Mujeres Libres, però com dic, realment en són molt pocs els testimonis que tenim. De 20.000 militants que tenia aproximadament, coneixem les experiències d'unes 30 militants, les quals eren les principals dirigents. A més a més, la documentació que ens

queda a dia d'avui és escassa i molt repartida. Com mostro en aquest treball, la documentació principal es troba centralitzada principalment a l'Inventari Arxiu CNT (1936-1939) "Institut d'Història Social d'Amsterdam" i al Centre Documental de Memòria Històrica de Salamanca, però també al Pavelló de la República i a les fundacions i centres d'estudis anarquistes. Tanmateix, manca documentació que probablement es destruís amb l'exili i l'entrada de la dictadura feixista, de la mateixa manera que consten desenes d'agrupacions locals, avui encara sense investigar.

En aquest sentit, també he observat el tractament que n'ha fet la historiografia al respecte i com d'ignorant ha estat el col·lectiu fins fa pocs anys, que s'ha començat a investigar amb profunditat. No ha estat fins l'any 2000, que diverses historiadores van prendre la iniciativa de donar veu a un col·lectiu que fins al moment, havia estat silenciàt. I és que tot allò relacionat amb la memòria històrica del moviment anarquista no ha estat – ho ha estat en poca mesura- reconegut tant per la historiografia, com per l'administració pública i les seves respectives institucions. I encara menys, si del que es tracta és d'un moviment anarquista d'àmbit femení. Tal i com diu Sònia Turon, *"Mujeres Libres han estat olvidades per la historiografia per triple partida: per ser dones, lluitadores i anarquistes"*. Tanmateix, cal reconèixer la gran tasca de centres d'estudi i fundacions anarquistes que han impulsat i ajudat a recuperar la memòria d'aquestes lluitadores i alhora, documentar-ho i divulgar-ho. A més a més, les desenes d'obres que he pogut consultar, on s'agrupa la història de l'anarquisme a l'Estat espanyol, en molt poques apareix desenvolupat i analitzat el col·lectiu en qüestió. En algunes es fan petites referències, i en d'altres ni s'esmenta.

D'altra banda, també m'ha sorprès el tractament que se'n fa de les víctimes del feixisme, que són totes englobades en allò que anomenem víctimes republicanes, però no com a víctimes o represaliades anarquistes, com a tals. Se'n fa una generalització, al meu parer, errònia, i que a dia d'avui irrita al col·lectiu anarquista.

Cal per tant, un estudi que analitzi amb exhaustivitat la incidència que tingué tant en la societat proletària del 1936, com en el propi moviment anarquista. Un anàlisi que profunditzi en la tasca del col·lectiu, tant internament com externament, i el paper importantíssim a nivell divulgatiu, pedagògic i formatiu de l'organització.

El col·lectiu en qüestió, s'expressà en defensa dels drets de la dona, possiblement com cap altre organització femenina del moment arribaria a fer-ho. De fet, les circumstàncies bèl·liques del moment les impulsà a concebre el temps de guerra com un temps

revolucionari, en el que lluitar no era només per vèncer l'enemic, sinó per aconseguir el canvi social anhelat³⁷.

Per concloure, agrair a la Fundació Anselmo Lorenzo, a la Sonia Turon, al CRAI Biblioteca del Pavelló de la República i a l'Ateneu Enciclopèdic Popular la seva ajuda a i disposició per tirar endavant aquest treball.

Espero per tant, que amb aquesta petita reflexió historiogràfica, el món de la historiografia doni un pas ferm, en la investigació de col·lectius com aquest i tants d'altres, que han ajudat a escriure la història de casa nostra i del món. Sense la seva tasca i dedicació, silenciada i amagada, no podríem entendre ni d'on venim ni cap a on anem. Per tot això, aquest petit treball va dedicat a totes aquelles: lluitadores, incansables i persistents que van lluitar i han lluitat per fer d'aquest món; un món més just i igualitari.

«Mujeres Libres no surgió de la nada, son el fruto de años de explotación y de lucha, que en el caso de las mujeres, estaba muy arraigado en la católica España de finales del XIX y principios del XX³⁸».

³⁷ Espigado, Gloria; *Las Mujeres en el anarquismo español (1869-1939)*, *El anarquismo español*, Revista de Historia Contemporánea Ayer (45), 2002, Madrid. P.71.

³⁸ Documental: *Indomables, una historia de Mujeres Libres*, CGT Euskadi, 2011.

7.Bibliografia

- A.ACKELSBURG, Martha; *Mujeres Libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*, Virus, 1999.
- AISA, Ferran; *La cultura anarquista a Catalunya*, Edicions de 1984, Barcelona, 2006.
- BERENGUER, Sara; *Entre el sol y la tormenta. Revolución, guerra y exilio de una mujer libre*. L'Eixam Edicions S.L, Colección Roja y Negra, 2004.
- CABAILEIRO, Julia; *L'activitat femenina a Molins de Rei: les dones durant la Guerra Civil*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.
- CLEMINSON, Richard; *Anarquismo y sexualidad en España, 1900-1939*, Universidad de Cádiz, 2008.
- EALHAM, Chris; *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y conflicto 1898-1937*. Alianza Editorial, Madrid, 2005.
- ESPIGADO, Gloria; *Las Mujeres en el anarquismo español (1869-1939)*, *El anarquismo español*, Revista de Historia Contemporánea Ayer (45), Madrid, 2002.
- FANDOS, Maite; *Les dones i la República 1931-1936*, Notes, núm. 18 (2003). Raco.cat.
- GIOVANNI, C.Catini; *La Guerra Civil a Catalunya (1936-1939). 2. Una revolució en plena guerra*. Volum II. Edicions 62, Barcelona, 2005.
- GÓMEZ-FERRER, Guadalupe; *Historia de las mujeres en España: siglos XIX y XX*. Arco Libros, Madrid, 2011.
- ITURBE, Lola; *La mujer en la lucha social y en la guerra civil de España*, La Malatesta Editorial, Madrid 2012.
- ÍÑIGUEZ, Miguel; *Esbozo de una Enciclopedia histórica del anarquismo español*. Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid, 2001.
- KAPLAN, Temma; *Spanish Anarchism and Women's Liberation*, Journal of Contemporary History, vol. VI, 2, 1971.
- MANGINI, Shirley; *Recuerdos de la resistencia. La voz de las mujeres en la guerra civil española*, Barcelona, Península, 1997.
- MARTÍNEZ, Ana; *Mujeres y Guerra Civil: un balance historiográfico*, Universidad Complutense de Madrid, 20/04/2014.

- MORA, Esther; *El paradigma género y mujeres en la historia del tiempo presente*, Revista Historia Autónoma, Núm. 2, Universitat de Múrcia, 19 de juny de 2013.
- MORILLO, Aurora; *El feminismo en España: dos siglos de historia*. Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1988.
- NASH, Mary; *“Mujeres Libres”: España 1936 – 1939*, Tusquets Editor, Barcelona 1975
- ORTEGA, Margarita; *Una reflexión sobre la història de las mujeres en la edad moderna*, Norba 8-9. Revista de Historia, Cáceres, 1987-1988.
- PADILLA, Garciela (Universidad Complutense de Madrid) i RODRÍGUEZ, Javier (Universidad de Castilla-La Mancha); *La I Guerra Mundial en la retaguardia: la mujer protagonista*, Revistas Científicas Complutenses, Historia y Comunicación Social, Vol. 18, juny del 2013, Universidad Complutense de Madrid.
- PAZ, Olga; *Aspiraciones y oportunidades de las mujeres en la Segunda República Española: el acceso a la inspección de trabajo*, IUSLabor, Universitat Autònoma de Barcelona, 2015.
- RAMOS, María Dolores; *Historia de las mujeres y género. Una mirada a la época contemporánea**, Universitat de Màlaga, Revista de Historiografía 22, 2015.
- RUBIO LINARES, M. C. i RUIZ FRANCO, M. R: *Presencia, participación e ideología de las mujeres en la Guerra Civil española a través de dos revistas: Mujeres libres e Y. Revista para la mujer*. ISBN 84-7426-623-8, 2003.
- SÁNCHEZ, Laura (Universitat Pontificia de Salamanca) i HERNÁNDEZ, José Luis (Universitat de Valladolid); *La educación femenina en la revista Mujeres Libres*, Prensa pedagógica y patrimonio histórico educativo: contribuciones desde la Europa mediterránea e Iberoamérica / coord. por José María Hernández Díaz, ISBN 978-84-9012-329-4, 2013.
- SEGURA, Isabel; *Exposició del Memorial Democràtic: La lluita per l'oportunitat de viure. Les dones durant la segona República, la guerra, el franquisme i la construcció de la democràcia*. Col·lecció Eines de Memòria, núm. 4, Barcelona 2010.

- VIÑAS, Ángel i BLANCO, J.Andrés; *La Guerra Civil española, una visión bibliográfica*, Marcial Pons, Ebook.
- Documental: *Indomables, una historia de Mujeres Libres*, Director: Juan Felipe, CGT Euskadi, 2011.
- Biblioteca i Llibreria de la Fundació Anselmo Lorenzo www.fal.cnt.es

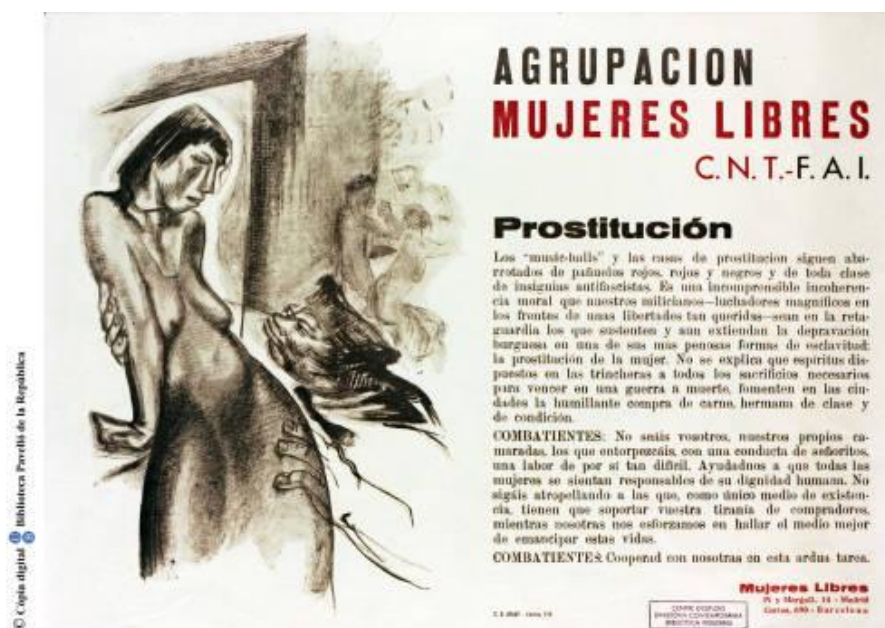
8. Annexos

Soledad Storach intervenint en un ple de Mujeres Libres l'any 1937, Centro Documental de la Memoria Histórica

Col·lecció Cartells del Pavelló de la República (UB); C-5670. Cartell: ¡Mujeres!, 1937

Col.lecció Cartells del Pavelló de la República (UB); C-380; F-380. Cartell: "Prostitución", 1937

Col.lecció Cartells del Pavelló de la República (UB); C-461 Cartell:

"El Libro que leas debe afirmar tu posición ideológica, enriquecer tu inteligencia, mejorar tu sensibilidad"

1937

Col·lecció de cartells del Pavelló de la República (UB); C-371. Cartell: “El Casal de la Dona Treballadora desarrolla el siguiente plan de trabajo para la capacitación inmediata de la mujer”, 1936.

Col·lecció Cartells del Pavelló de la República (UB); C-374; C-374 bis. Cartell: ¡Mujeres!, 1936

Col.lecció Cartells del Pavelló de la República (UB); F-869. Cartell: “Tú, mujer... : ¡ingresad en las Agrupaciones de Mujeres Libres! : vosotras, mujeres. podéis hacer mucho”. 1936.

Mapa de les diferents agrupacions de Mujeres Libres a Catalunya. Elaborat a partir de les dades del llibre, de Mary Nash: “Mujeres Libres”: España 1936 – 1939.